

भावनिक आणि कौटुंबिक हित संबंधांच्या पत्तीकडे असलेलं उत्तराधिकारी निवडीचं तंत्र

डॉ. विनय भोळे

माजी प्राचार्य, प्राध्यापक
मॉडेल कॉलेज ऑटोनोंमस,
डोंबिवली. महाराष्ट्र भारत

दुष्यंत आणि शकुंतला यांच्या विवाहानंतर काही दिवसांतच दुर्वास ऋषींच्या शापामुळे शकुंतलेला अत्यंत अवघड परिस्थितीला सामोरं जावं लागलं. गरोदर शकुंतलेला दुष्यंतापासून अरण्यात वेगळे राहण्याचा प्रसंग ओढवला. ऋषीमुर्नींच्या आश्रमात वास्तव्य केलेल्या शकुंतलेला योग्य वेळी मुलगा झाला. तिनं मुलाचं नाव 'सर्वदमन' असं ठेवलं. सर्वदमन लहानपणापासूनच अरण्यातील वाघ, सिंह इत्यादी वन्य प्राण्यांशी खेळत असे. त्याचे अरण्यातील पालक असलेल्या ऋषीमुर्नींना आणि शकुंतलेला त्याच्यात चार पाच वर्षे वयातच बेडरपणा व धैर्य दिसून येऊ लागलं.

सगळं आश्चर्यकारक वाटावं असं घडत होतं. भविष्यातील वैभवशाली व पराक्रमी चक्रवर्ती सम्राटाचं बालपण आश्रमात व्यतीत होत होतं. गुणग्राहक शकुन्तलेनं ऋषीमुर्नींना विनंती करून सर्वदमनास अनेक शास्त्रं, कला व विशेषतः युध्दशास्त्राचं प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली. भारताला वैभवशाली ठरवणाऱ्या काळाची ती नांदी होती. शकुन्तलेला मुळात त्याच्यात, त्याच्या पित्याप्रमाणेच किंबहुना काही सरस असे चक्रवर्ती सम्राटास आवश्यक गुण दिसत होते.

डॉ. विनय भोळे

1Page

सर्वदामनाप्रमाणेच अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती अनुभवणारे अनेक लोक सर्वत्र असतात. त्यांच्या उपजत गुणांच्या आधारेच ते स्वतःचा प्रगतीपथ निवडतात, प्रसंगी तयारही करतात. नवीन योजनांची सुरुवात, नोकरी व्यवसायातील नवीन संधी शोधणं, भविष्यातील अडथळ्यांचा अंदाज लावणं, स्वतःकडील साधनसंपत्तीचा (Resources) योग्य विनियोग करणं आणि कोणत्याही परिस्थितीत यश मिळवणं त्यांच्याकरीता महत्वाचं असतं. अशा उपजत गुणांना खतपाणी घातल्यास त्यातून अनेकगुणसंपन्न व्यावसायिक व व्यवस्थापक निर्माण होतात आणि त्यांच्यात योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता (Rational Decision Making) आणि ध्येय गाठण्याची वृत्ती (Result Orientedness) इत्यादी गुणांची वाढ होते. नोकरीतही अशा गुणी व्यक्ती व्यवसाय वृद्धीकरिता आवश्यक असतात. योग्य व्यवस्थापक त्यांच्यातील गुण हेरून त्यांना समुपदेशन (Counselling) करून त्यांच्यातून उत्तम व्यावसायिक व्यवस्थापक (Professional Managers) घडवतात.

तरुण कर्मचारी पूर्वी काय होऊन गेलंय याबाबत अनभिज्ञ असतात. पूर्वीचं अपयश त्यांना माहित नसतं. यश मिळण्याची दुर्दम्य इच्छा आणि उत्साह यामुळे ते नवीन आशास्थानं निर्माण करतात. जोखीम सहज पत्करू शकतात. अशी बलस्थानं लक्षात घेऊन त्यांच्यातील कलागुणांचा विकास करता येऊ शकतो. गुरुस्थानी असलेले अनुभवी व्यवस्थापक अशा तरुणांना घडवण्याचा ध्यास घेतात आणि भविष्यातील जोखमी संधीमध्ये बदलण्याची परंपराच निर्माण होते.

पण हे सगळं व्यक्तीनिष्ठ गुणवत्तेवर अवलंबून असावं, घराणेशाहीवर नाही. व्यक्तीनिष्ठ गुणवत्ताविकासातून सर्वांगीण विकास साध्य होतो तर घराणेशाहीला खतपाणी घातल्याने एकाधिकारशाही निर्माण होते किंवा कालांतराने अनिर्बंध हुकूमशाही.

दुर्वासांनी दिलेल्या शापाचा कालावधी संपला आणि दुष्यंत-शकुंतला पुन्हा एकदा एकत्र नांदू लागले. दुष्यंताने पुढील काळात राज्यविस्तार केला आणि त्याला अत्यंत प्रभावी व प्रतापी राजा असा लौकिक प्राप्त झाला. कालांतराने सर्वदमनाकडे राज्यकारभार आला. दुष्यंताने त्याचे नाव बदलून सर्वदमनऐवजी भरत असे केले. भरताने अल्पावधीतच पित्यापेक्षा

कित्येक पट शौर्य, दूरदृष्टी आणि प्रजेची काळजी घेण्याच्या गुणांमुळे आदर्श आर्यपुरुष अशी उपाधी मिळवली.

भारत देशाचे नावही चक्रवर्ती भरत याच्या नावावरूनच पडले असे म्हणतात. परंतु, 'भा' म्हणजे तेज व त्या तेजाचे उपासक, त्यात 'रत' किंवा सन्मिलित होणारे ते 'भारतीय' असादेखील विचार काही तदन्य व्यक्त करतात. भरताने त्या काळात प्रथम लोकशाही पद्धतीचा अवलंब केला. न्यायव्यवस्था सुधारली, विशाल राज्य निर्माण केले आणि चक्रवर्ती सम्राट म्हणून लौकिक प्राप्त केला.

प्रत्येकाच्या आयुष्यात शकुंतला व सर्वदमनाप्रमाणे कमी अधिक तीव्रतेने बरे वाईट दिवस येतातच. अशा प्रसंगात कटू प्रसंगांना अनुभव समजून पुढे जाणे महत्वाचे असते. कटू प्रसंगाची तीव्रता कमी करणे हेच खऱ्या नेत्याचे देखील काम असते. प्रतिकूल काळ एखाद्या उत्तम शिक्षकाप्रमाणे बरंच काही शिकवून जातो. तो प्रतिकूल काळ एक उत्तम संधी म्हणूनच पहायला हवा. प्रतिकूल काळात कर्मचारी नैराश्याच्या सागरात डुबण्याची शक्यता असते. ती शक्यता झुगारून खरा नेता स्वतःची आणि सर्व सहकाऱ्यांची प्रगती करतोच. वरिष्ठ व्यवस्थापन (Top Management) नेहमीच व्यावसायिक वाढीचा विचार करत असते. विक्रीची वाढ, नफ्याची वाढ, मनुष्यबळाचा योग्य वापर तसेच यंत्रसामुग्री, पैसा, वेळ, कच्चा माल, तंत्रज्ञान आदींचा सुयोग्य वापरही व्हायला हवा. सगळं काही जुळून येताना कशासाठी केला हा अड्डाहास असं कोणालाही वाटता काम नये.

ध्येयाकडे मार्गक्रमण करताना सतत दर्जाचं सादरीकरण (Presentation of Performance) व त्याचं मूल्यमापन (Monitoring of Performance) व्हायला हवं. आवश्यक तिथे उपाययोजना करायला हवी. कडक परंतु समतोल राखणारे नियम, योग्य निर्णय व भावनाविवश न होता घेतले जाणारे सर्वसाधारण परिस्थितीजन्य निर्णय (Situational or Rational Decisions) यामुळे यशप्राप्तीचा मार्ग सुकर होतो. परंतु, इतकं सगळं करायला वैयक्तिक गुणवत्ता हाच निकष असावा केवळ घराणेशाही हा नसावा.

महाभारताचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे याच भरत म्हणजेच सर्वदमन चक्रवर्ती सम्राटाला तीन पत्नींपासून तीन पुत्र होऊन देखील स्वतः

डॉ. विनय भोळे

3Page

राज्यकारभारातून दूर होताना त्याने तिन्ही पुत्र भरतवर्षाचे नेतृत्व करण्यास असमर्थ आहेत हे जाणलं. आजही मोठ्या मानाने कोणीही सहजपणे आपली मुलं सक्षम नाहीत हे मान्य करत नाही. तो मनुष्य स्वभाव आहे. त्याला उपाय नाही.

आजदेखील अभावानेच दिसणारी उदात्त विचारसरणी हजारो वर्षापूर्वी दाखवून भरत राजाने इतिहास घडवला. योग्यवेळी त्याने धर्मगुरू, ऋषी मुनी, सल्लागार, सेनापती, मंत्रिमंडळ, प्रजेतील सुज्ञ मंडळी यांना विश्वासात घेऊन सल्लामसलत करून त्याच्या तीनही पुत्रांना राज्यपद न देण्याचा निर्णय घेतला. सर्वानुमते अद्वितीय बुद्धी आणि शौर्य असलेला भारद्वाज ऋषींचा मुलगा भूमन्यू याला संपूर्ण राज्याचा उत्तराधिकारी आणि वारस म्हणून घोषित केलं गेलं. क्षत्रिय राजाने तीन पुत्र असताना राज्याला वारस असताना, कोणीही कोणतीही तक्रार केली नसताना केवळ भरतवर्षाचं काय होईल या काळजीने एका ऋषिपुत्राला राजघराण्याचा दत्तकविधान करून वारस नेमलं. जगाच्या इतिहासात आजवर असं घडलेलं नाही.

हा निर्णय ऐतिहासिकच म्हणायला हवा. आजच्या काळात देखील असा विचार कोणी करत नाही. शेतजमिनीचा एखादा तुकडा असेल किंवा चाळीतील जुनी जागा पण उद्या आपल्या पुढील पिढीला उपयोग होईल यासाठी रक्ताची नाती तोडायला लोक तयार असतात आणि इथे तर संपूर्ण देशाचं राज्य केवळ प्रजाहितासाठी दुसऱ्याला देऊन टाकणं हा विचारच किती उच्च दर्जाचा आहे.

महानगरपालिकेची निवडणूक असो किंवा अगदी पतपेढी अथवा एखादी संस्था आणि आरक्षणातील सोडत निकालात प्रभाग किंवा अपेक्षित जागा महिला राखीव झाली तर बाकी कोणाची इच्छा असो वा नसो आपल्या पत्नीच्या किंवा मुलीच्या नावाने तिकीट मिळेल याची खबरदारी घेणाऱ्या आधुनिक राजकारणी अथवा समाजकारणी लोकांना भरत राजाचा निर्णय पचनी पडणारा नाही.

उत्तराधिकारी निवडताना (Succession Planning) भरताचे उदाहरण साऱ्या जगाच्या इतिहासात सापडणार नाही. आजकाल अनेक आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांतही उत्तराधिकारी निवडताना वरिष्ठ स्तरावरील व्यक्तींना सर्वांगीण विचार करावाच लागतो. निवडलेल्या

डॉ. विनय भोळे

4Page

व्यक्तीमधील गुण दोष किती फायद्याचे आणि कटकटीचे ठरतील याचा विचार त्यांना करावा लागतो.

गेल्या पन्नास वर्षातील उद्योगपतींची आणि इतर अनेक क्षेत्रांतील यशस्वी पिढ्यांची उदाहरणं अभ्यासली तर असं लक्षात येतं की खुप अगोदरच नियोजन करून अनेक यशस्वी व्यक्ती त्यांच्या मुलांना आवश्यक ते शिक्षण देतात व सुयोग्य नेता निर्माण करतात. कारण घराणेशाहीपेक्षा व्यक्तिगत दर्जा हाच निकष ठेऊन योग्य व्यक्तीच्या हाती सूत्रं सुपूर्द करणं आवश्यक असतं. कधी कधी पुढील पिढी सक्षम नसल्यास ते सत्य मोठ्या मानाने मान्य करून घरातील व्यक्तींची योग्य आर्थिक सोय करून कर्मचारी, व्यवसाय व देशाचं भलं करण्यासाठी घराणेशाही बाजूला ठेवावीच लागते. पाच हजार वर्षांपूर्वी जे राजा भरत करू शकला ते आजच्या काळात देखील राजकारणी, चित्रपट अभिनेते व उद्योगपती यांना जमलेलं दिसत नाही.

संदर्भ:

१. प्राचीन चरित्रकोश - म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, शिवाजीनगर, पुणे- ४, १९६४.
२. महाभारताची चिकित्सक आवृत्ती खंड १ ते २२- भांडारकर प्राच्यविद्या संस्था, भांडारकर मार्ग, पुणे - ४.
३. महाभारताची गूढ रहस्ये : कवीश्वर ३४, जानकीनगर, इंदोर (मध्य प्रदेश)- ४५२००१.
४. महाभारताचा उपसंहार : ले. भारताचार्य चिं. वि. वैद्य - वरदा प्रकाशन, सेनापती बापट मार्ग, पुणे- ४११ ०१६.
५. श्रीकृष्णचरित्र: ले. भारताचार्य चिं. वि. वैद्य - वरदा प्रकाशन, सेनापती बापट मार्ग, पुणे- ४११ ०१६.
६. महाभारत : संपादन - प्रा. न. र. फाटक

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 8, ISSUE 1

७. महाभारत : संपादन - प्रा. भालबा केळकर
८. व्यासपर्व : दुर्गा भागवत, मौज प्रकाशन, गिरगाव, मुंबई - ४, आवृत्ती १९६२.
९. गर्गसंहिता - भांडारकर इन्स्टिट्यूट - पुणे - ४.
१०. हरीवरदा : श्रीकृष्ण कोपर्डेकर, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, २७३, शनिवार पेठ, पुणे- ४११०३०.

डॉ. विनय भोळे

6P a g e

VOL 8, ISSUE 1 www.puneresearch.com/scholar **FEB to MAR 22**
(IMPACT FACTOR 3.14 IJIF) INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL